

ЛИТЕРАТУРАТА — ЖИВОТ И СЪДБА

Любен Георгиев

Когато се заговори за критик, някои си представят същество навъсено и свирепо, войнствено и експлозивно. Достатъчен е и най-дребният повод, за да го разгневи. Тогава той мята неудържими светкавици, приковава зло и безпощадно, заклеява и развенчава, унижава и унищожава.

Като критик Ефрем Каранфилов разбива тази представа. Той е нещо коренно противоположно на всичко това.

Макар да дойде от армията, не е никак войнствен, а е дори благ. Макар да пише често за храбростта, не я е демонстрирал в статиите и книгите си.

Една душевна мекота и доброта има в писанията му, една всепоглъщаща (но не всеопрощаваща) толерантност.

Тя личи още при подбора на темите и авторите, за които ще пише. Ефрем Каранфилов ще подмине пет слаби книги и ще се залови за шестата — за добрата, за онази, в която усети живец на изкуството. Предпочита риска на утвърждаването пред риска на развенчаването. Предпочита да сгреша, като наложи някого, отколкото като му пресече пътя. И не се разкайва после за раздадените незаслужени аванси, ако избраникът не оправдае изцяло гласуваното му доверие.

Дълго време си представяхме, че същинската задача на критика е да различава литературата от случайното и посредственото, годното и талантливото ще се наложи само, гениите ще определи народът. Ефрем Каранфилов показва с книгите си, че това е половин работа. Когато утвърдиш едно ново име в литературата и откритието ти се окаже наистина значително, създаваш мярка и образец за равнение, пред която сивотата и нищожеството издребняват съвсем. Литературните лилипути си живеят нормално и доволно, докато между тях се яви един истински великан. Те се принуждават да го гледат от долу на горе и престават да се ядат един друг кой е по-голям.

И критическите лилипути си живееха добре до появата на автори като Ефрем Каранфилов. Не искам да кажа, че той е кой знае какъв великан и богатир, но ръстът му в критиката се извиши рязко и изведнъж, почувствува се присъствието на едно тънко и изискано критическо перо, появи се един тих борец за вкус и стил. А това значи много!

Ефрем Каранфилов изведнъж надрасна тия, с които започна да пише. Не става дума само за продукцията, с която ги превъзхожда. Нито за качеството на неговите 20 книги. А за хронологията, която изглежда задължителна.

Негови статии изпълниха страниците на печата около 1956 г. Но той се нарежда не сред поколението, явило се след обновителния полъх на историческите превъзможвания, а сред предишното. Дори го отнасят през едно поколение — още по-назад. . . Но не само защото си припомниха за откъслечни негови печатни прояви още преди 9 септември (философско-етични есета от сп. „Философски

преглед“ на Д. Михалчев), а преди всичко заради зрелостта на обобщенията и улегналостта на стила. Така той се изравни не с ония, с които започна да печата критики, а с врѣстниците си от календара.

Повторното раждане на Ефрем Каранфилов като автор стана внезапно и неочаквано. А то е съвсем лесно обяснимо: годините на догматичните тежени- ния и схематизиращата нивелация изискваха борба, за която той не бе приготвен. Предпочиташе да мълчи. Интересно е, че след едно толкова продължително мъл- чание той се появяваше като зрял и завършен литературен критик със сигурни по- зиции, вкус, стил и морал. Неща, които се придобиват след дълги и настоячиви търсения.

Той започна повече по привычка с проблематиката на военната литература, защото сам не беше свалил пагона, но беше повече от ясно, че дълго няма да се задържи там. Цеховото дробене на критиката му е чуждо. И докато да го опре- делят като „критик на военната белетристика“ (по подобие на „критик на по- езията“, „критик на детската литература“, „критик на историческите романи“ и пр.), той вече беше се приобшил към голямата и единствена, към целокупната и неделима българска литература. И го направи още с първата си критическа книга „Войникът в строя и в литературата“ (1956). В нея има заглавия, които могат да подвеждат: „Войникът — наследник на възрожденците“, „Войник или слуга“, „Защо войниците-отпускари се бунтуваха“ и пр. и особено „За героичното в мирновременния живот на народната армия. . .“ Това са литературни статии за Иван Вазов, Т. Г. Влайков, Г. П. Стаматов, Г. Караславов и др., написани по повод на някои техни военни произведения. Въпреки че втората му книга „Поезия и проза“ (1957) беше вече посветена изцяло на „цивилната“ литература, Ефрем Каранфилов и по-нататък продължи да се интересува от всяка книга с армейски герои, като търсеше да открие всеки път под пагона човека. Привлича го морално-етичната проблематика, свързана с казармата, и в нейното разниш- ване той се видя принуден да се прехвърли и в някои чужди литератури, за да открие герои или писатели с мундир. Похвални са усилията му да разбие пред- разсъдъците, витаещи над хората с униформа, но защо ми се струва, че резулта- тите циха да бъдат по-големи, ако паралелно с това се развенчаваше солдафон- щината и ако на казармата се гледаше не никак другояче, а просто като неизбежно зло, което ще изчезне в комунистическото бъдеще заедно с необходимостите, които все още го пораздат и развиват. Само във време на война са налагат ролята и значението на казармата, тъй като цялата воюваща страна се слива с армията. Тогава най-добре изпъкват и моралните стойности и добродетели на нацията и подобни моменти не се изпускат от майсторите на художествени обобщения. Като отделя техните произведения тематично, критикът получава възможност да се задълбочи в народохарактерологията и да извлече ценни поуки и за съвремен- ните писатели.

С тази книга почва и свършва просветителският период в литературно-кри- тическата дейност на Ефрем Каранфилов, когато той обикаляше военните по- деления, за да търси „героичното в мирновременния живот на народната армия“ и ревностно призоваваше да не бъде то изгубено за литературата ни. Първата му книга е една равностетка на времето, в което не само пред войнишката аудитория трябваше да се популяризират и потвърждават думите на Максим Горки, че „възпитателното въздействие на художествената литература е огромно, тъй като тя действа едновременно и еднакво силно върху мислите и чувствата“. Точно тези думи са сложени и за мотото на сборника „Войникът в строя и в литературата“. А мотото очертава и задачите, които си поставя сам авторът.

С друго мотото се открива втората книга на Ефрем Каранфилов. Вече го ръ- ководи мисълта на Ромен Ролан: „Заклевам ви, когато изучавате произведенията

на твореца, не започвайте с изгасване на пламъка! Защото именно този пламък е неговата същина.“

А как няма да се загаси пламъкът на поезията, ако към нея се пристъпва студено и разсъдъчно, ако се третира като предложен за аутопсиране труп, не като жив организъм?

Във времето, през което се изяви като критик Ефрем Каранфилов, се натрупаха немалко умъртвяващи наслоения, които обаче се прикриваха с всевъзможни солидно звучащи наименования: методологична, академична, научна критика, публицистична, социологична и т. н. Терминологичната критика оставаше в преддверието на изящното творчество, защото ѝ липсваше способност да прониква зад общото и външното. Тя изравняваше както писателите, така и самите критици — обезличаващите тенденции обхващат еднакво както обекта на изследване, така и изследващия го субект.

Критици като Ефрем Каранфилов трябваше да поведат борба на два фронта: за очертаване на индивидуалното своеобразие на всеки автор и за запазване на свой собствен и отличителен стил в критиката. Това значеше да не се гаси пламъкът, когато се изучават произведенията на писателя, да не се даскализира и примитивизира неговият неповторим свят, да се търси поезията в прозата. А как, по какъв начин можеше да се съхрани пламъкът и все пак да не се въртиш около него, да откриваш диалектиката на общото и единичното, на серийното и особеното? Това можеше да се получи само чрез критически претворявания, чрез превъплъщаване в образите на литературните творци и във взаимоотношенията помежду им. Портретната критика доби гражданственост и един от най-изявнените ѝ майстори е безспорно Ефрем Каранфилов. Със статите си за Захари Стоянов, Йордан Йовков, Димитър Талев, Ангел Каралийчев, Белински и др. той разрешаваше не само текущи задачи на литературното развитие, но демонстрираше на практика и ония разбирания на творческата критика, които я издигаха до равноправно положение сред останалите жанрове. Затова в статията си „Патосът на Белински“ (една програмна работа) Ефрем Каранфилов сложи за мото характерен цитат от Анатолий Луначарски:

„Критикът е също художник, не само разбираш, но и чувстваващ изкуството, влюбен в неговата красота.“

Нашият автор се стреми да бъде верен на това определение. От огромния литературен поток той си избира ония произведения, които са му любими. Превъплъщава се в героите, с които е живял дълго — Дон Кихот, Жулиен Сорел, грозното Андерсеново патенце, малкия принц на Егзюпери. И понеже търси героичното и мъжественото в различните му измерения, между любимците му няма героини. Има приказки и митове, смели воители и храбри командири, видени с юношески захлас и опиянение. О, как желае да бъде и той сред тяхното войнство, техните мечти са и негови мечти, и той самият е романтик като тях, нищо че живее в друго време и историческата дистанция му повелява да оценява, да тълкува и обяснява, да изрича присъди. С цяло сърце той адмира героите, характерите, мечтателите, защото те подготвят почвата, върху която се явяват революционерите. Поредицата „Герои и характери“ на Ефрем Каранфилов се оказва в дълбоко вътрешно родство с поредицата „Българи“, където са включени портрети на хора на делото. Безнадеждна работа е да се определи кои са му по-скъпи, да се търси дали той търси и възплащава онова, което сам носи в някаква степен, или пък си отреагирва творчески за онова, което му липсва. Една богата, всеотдайна личност не може да подчини художническите си рефлексии нито само на едното, нито само на другото — и в двата случая тя се осъществява пълно и убедително.

Особено са му мили на Ефрем Каранфилов ония същества, към които природата и животът не са били щедри, не са ги надарили с физически прелести, но

зад непривлекателната външност те носят добро и човечно сърце, светъл порив, ненакърнимо чувство за справедливост. Той се интересува от вътрешното им излъчване, затова пише затрогващо за Грозното патенце, а за Дон Кихот съвсем категорично утвърждава: „Смешният рицар с шлем от разбит бръснарски леген, със ступено копие и дръглива кранта е героична, красива фигура и във възвишеното табло на човешкия организъм нему се пада едно от първите места“ („Герои и характери“, с. 25).

Критикът забелязва, че Дон Кихот възбужда не само весел присмех, където той се появи, заедно с него се поражда смъртно безпокойство, тревога. Колко много съчинения сме прочели за рицаря на печалния образ и въпреки това разсъжденията на Ефрем Каранфилов ни привличат с богатата си култура и с блестящо изведените характеристики и паралели. Критикът обича този смешен и страдащ герой и се обявява срещу ония, които го иронизират, защото да иронизираш страдащия е най-малкото грозно и недостойно.

„Безкрайна е върволицата на донкихотовците в живота и в литературата“ — пише той и изброява някои от тях: Ема Бовари — раздвоена и търсеща напразно любов, Байрон — романтичен дух, станал жертва на идеята си за свобода, Юго и Хайне — толкова противоположни един на друг, а вечно преследвани от сянката на испанския рицар, Оскар Уайлд с изтънената му борба срещу бруталността. . . Според критика още преди Дон Кихот за донкихотовци са били обявявани Колумб, Магелан и Васко де Гама, а те станаха великите откриватели на човечеството. Дон Кихот е светец в литературната религия и негови последователи прехвърлят Пиренеите и населяват литературната карта на планетата:

„Сред литературните герои духовното семейство на Дон Кихот продължава през другия рицар — Сирано дьо Бержерак, през мечтателите на Кнут Хамсун, с които той насели мъглявите фиорди и фелди на Скандинавия, за да стигне до наши дни. Филдинг пренесе Дон Кихот в Англия, Якобсен нарече своя Дон Кихот Нилс Люне, а Селма Лагерльоф — Гьоста Берлинг. Друг образ на испанския рицар е „Глупецът“ на Келерман и най-после „Идиот“ на Достоевски. Да си припомним ли княз Мишкин, този странен, дълбок, славянски Дон Кихот, чийто живот преминава сред грозния смях на търговците, лихварите, търгащите?“ (с. 41).

Може би към тази поредица следва да се прибавят и няколко образа на критици, които по нищо не се отличават от своя предшественик. Като него и те гонят ветрищата и се сражават с вятърни мелници, като него са изложени на злия присмех на трезвите еснафи, като него са околени от практични санчопанчовци, съумяващи да извлекат изгода от всяка ситуация.

Критиката е борба — всекидневна и рискована. И мечта за едно време на спокойно любуване на красотата, което все не настъпва. Винаги ще се намерят дребнави присмехулници, предприемчиви еснафи, ненаситни използвачи. Затова Ефрем Каранфилов е отделил толкова страници на тяхното заклеимяване не само в книгите си „Сенки от миналото“ (1960) и „Минало и съвременност“ (1972), а и във всичките си статии. Този кротък по нрав и незлобив критик се възпламенява от гняв, когато забележи проявите на еснафлъка, посредствеността, сивотата. Тогава, макар и анонимен, езикът му става груб и язвителен, категорично безпощаден и особено към салиеровците. В анализа на Андерсеновата приказка за възрастни четем:

„Славата на посредственика не дразни никого. Тя ласкае посредствениците. Талантът дразни, възбужда, гневи. Славата на таланта е ужас за посредственика, защото тя го погребва, премазва“ (с. 85).

И това важи за критиците.

Посредствеността не се чувства толкова застрашена, когато се развечават себеподобните ѝ, колкото когато се утвърждава един истински талант в критиката. Като няма сили да го достигне, какво ли не предприема тя, за да го

низвергне или компрометира. По такъв начин можем да си обясним защо и кротките по нрав критици, които не са огорчили персонално никого, не са обичани.

Но истинският критик само може да се гордее с непризнанието на литературната посредственост. Нему стига признанието на читателя. Като всеки творец и той адресира творбите си към народа.

Критическата етика се определя от принципността, с която се служи на литературата. Критикът може да се самоликвидира с една единствена безчестна проява — има подобни случаи вече за жалост. Няма спасение от мрачната сянка на нечистоплътната проява — тя дамгосва критика за цял живот.

20 години ще станат, откакто Ефрем Каранфилов не е изрекъл нито една осъдително-конфузно погрешна присъда. В едно време на критически фрикфлаци и периодични самокорекции това никак не е малко. То е равнозначно на подвиг, с какъвто могат да се похвалят малцина.

Самото присъствие на Ефрем Каранфилов в някой разговор за литературата внася коректност и смекчава нашите твърде груби литературни нрави. Наистина той рядко участва в дискусии, тъй като предпочита да показва пред читателя готовите резултати от своите търсения. Крие ревниво самия процес на изследване, изнася откритията и находките, а ако не е достигнал до тях, не ни занимава с опитите си. Това също така е свидетелство за творческа зрелост.

Много пъти съдим критика заради онова, което не е. Готови сме да го приемем не какъвто си е, а какъвто ни се иска да бъде. Свикнахме с вътрешното разнообразие на писателските таланти, критиците ги подвеждаме по един единствен модел. Изискваме от всекиго да бъде онова, което може да ни даде само събирателният образ на критика, а на практика се получава от дейността на неколцина.

Какво пречи на Ефрем Каранфилов да се изравни с оптималния тип на критик според нуждите и изискванията на литературната практика? Той трябва да познава отлично фактите на литературното минало, да няма бели полета в съзнанието си относно най-изтъкнатите писатели от историята. Трябва да е подготвен много добре теоретически. Да е добре ориентиран в тенденциите на съвременната литература и да познава творчеството на нейните създатели. Да бъде не само добър портретист, но и да улавя картините на литературното движение и закономерностите в развитието.

С всичко, което е дал, Ефрем Каранфилов се приближава твърде много до този тип. Но енциклопедичността на литературните занимания просто заставят критика да премине към по-крупни и серийни форми на обобщения. Тази необходимост изпитаха и други. Така се появяват многотомниците, посветени на определена задача. С „Герои и характери“ Ефрем Каранфилов направи един експеримент, който се посрещна добре. Двата тома на „Българи“ продължават и задълбочават достигнатото в тази насока. Безсистемното подбиране на имената осъществява от обвързващата хронология, от задължението да се пише за всичко. Взема се най-яркото, дълго носеното, продължително преосмисляното. Но макар да се трактуват в отделни и самостоятелно завършени портрети, писатели и дейци не са изтръгнати от историческата им атмосфера. Личностите се разглеждат в сложната им взаимозависимост от епохата. И това еднакво се отнася както за писателите, така и за фигурите на общественици, политици, герои или жертви.

Защото Ефрем Каранфилов не е само критик. Той е и есеист, и публицист, и характеролог, и социолог не само в пълния си сборник „Минало и съвременност“. Философ е не само по образование, но не от ония, които изчерпват познанията си с декларативно дефиниране на тезиси и начетеност; той е философ по проникване и осмисляне на закономерностите, по привеждането им в хармонична система. Невъзможно е в творческия му метод да се разграничи докъде се простира литературата и откъде почват философията, социологията, психоло-

гията. Неговите книги са всичко това, взето заедно. Само в сборника „Сенки от миналото“ той е „чист“ есеист. Там той събра на едно място отрицателните фигури на тариката, мижитурката, еснафа и пр., чиито превъплъщения го занимават много отдавна. Той продължава да ги открива „в скритите гънки на ежедневието“.

Антипод на тази книга са двата тома „Българи“. Тя е опит да се синтезират националният ни характер, като се огледа в най-ярките му изражения. Само Христо Ботев липсва, за да бъдат завършени наблюденията над дейците от Възраждането. В титаничните фигури на Паисий, Раковски, Левски, Бенковски и Кольо Фичето Ефрем Каранфилов прозря едно обобщение на славното минало и една проекция към бъдното. По тази доминантна ще се изгражда винаги националният характер в различните епохи.

„Аз не пиша историческо съчинение, а животопис“ — цитира авторът Плутарх в своите есета. В тях наред с бледи работи (на Вазов са отделени само пет странички) се срещат проникновени портрети на малко известни дейци (майор Узунов, майор Паница, солунските атентатори, полковник Дрангов, Петко Д. Петков, Георги Шейтанов, Коста Янков). Заедно с образите на Георги Димитров, Александър Стамболийски, Георги Кирков, Станке Димитров, Гео Милев и Христо Ясенов те плътно очертават пьстрата панорама на епохата, пренасят ни в епичните битки за свобода и социална справедливост, дават ни не само познание, но и емоционално усещане за величавост и саможертвеност, приближават ни до подвига и го правят зрим и осезателен. Възрожденци и македонски революционери (Гоце, Яне), комунисти и земеделци, анархисти и терористи, поети и политици и сред тях един архитект (Фичето) и един монах (Паисий) — всички те живеят в съзнанието на народа ни с българските си имена и разкриват нови страници от нашата история и нови страни от нашата народностна характеристология. Вижда се върху каква обширна територия, без каквато и да е предубеденост, строи своите обобщения Ефрем Каранфилов. По дух и мащабност, по всеостранност на погледа и дори по маниер неговият замисъл напомня двутомника „Строители на съвременна България“ на Симеон Радев — книгата, която постави основите на българската характеристология.

„Българи“ потвърждава високата класа на Ефрем Каранфиловите есета. Той блестящо защитава репутацията на жанра, силно разклатено в последно време от повърхностни, първосигнални рефлексии.

Най-очевидната особеност на неговите есета не е стилът, взет сам за себе си. Елегантната фраза, изящният паралел, грациозно поднесената метафора се обезсмислят и забравят, превръщат се в словесна паяна, ако не открием зад тях една силна и оригинална мисъл, една ясна и категорична позиция, една солидна естетическа система.

Ефрем Каранфилов е мисловен, концепциативен автор. Всяка негова книга е подчинена на някаква обобщаваща идея — достатъчно богата, за да не е нужно да се изкривяват фактите и приспособяват към предпоставени тези. Голямата култура на автора го предпазва от вулгаризации, а ясният му израз се дължи на ясната и назоваваща мисъл.

Съвсем не искам да кажа, че едно толкова многостранно дело е лишено от пропуски и грешки. Внимателният читател ще забележи, че в портрета на Коста Янков не се и споменава за атентата в катедралата „Света Неделя“ — Ефрем Каранфилов не е разполагал със спомените на Цола Драгойчева и е предпочел да подмине неудобните моменти в житията на своите герои. На друго място могат да се срещнат отделни противоречия. Така например на с. 218 въз втория том от „Българи“ се твърди, че като школа символизмът е твърде разностранен, а на с. 227 се показва как духовното отшелничество, литературният манастиризъм на школите уеднаквяват поетите и обезличават тяхната индивидуалност. За Рудин в „Герои и характери“ (т. I) се казва, че „той не е родственик дори на

Хамлет“ (с. 93), след това се вижда все пак, че „той е близък до Хамлет“ (с. 94), и накрая се заключава, че „приликата му с Хамлет е само външна“ (с. 95).

Но аз тук сега нямам намерение да се разпростирам във възражения, нито пък да излагам бележките си по белите полета на старите му книги. Дребнавото човъркане не доказва нищо при едно добре замислено и добре изпълнено дело. Само искам да отбележа нещо друго, по-съществено. Приповдигнатият тон в есеистиката и критиката се издържа мъчно. Появяват се признаците на преумората и изтощението. Като всичко друго и въображението на есеиста се изтошава. Страстта се уталожва и се явяват огризки от някога великолеппи мисли, искрици от позагаснал огън.

На подобни мисли ме навеждат някои от афоризмите, които публикува Ефрем Каранфилов за сивия поток във в. „Народна култура“ и за критиката в сп. „Пламък“ и събрани в рубриката „Из бележника на критика“ в книгата му „Минало и съвременност“.

Освен самоповторения и анонимност в тях не личи и особено богат и преосмислен житейски опит. Нито игра на фразата, за да стане тя каламбурна, парадоксална, абсурдна, да зазвучи като формула. И други критици (не само литературни) изпитаха сили в жанра на Ларошфуко и ни поднесоха поредното разочарование. Защото в театрални или кинорецензии и статии те могат да се прикрият зад терминология или зад емоции, но афоризмът изисква ясна и оголена мисъл, оригиналност и находчивост. Парадоксалното е, че в съчиненията на Ефрем Каранфилов се срещат повече типични афоризми, отколкото в нарочно съставените от него лаконизми. Ето, в статията за Жулиен Сорел четем: „догмата е място, където посредствеността се чувства на своето място“. В анализа на „Полковник Шабер“: „Трагично е, когато героичното се превръща в смешно.“ В предговора към т. II от „Българи“: „С огън и изстрели никога не са се решавали въпросите на духа.“ В есето „Колоездачите“: „Този, който не е способен да вдъхва уважение, предпочита да вдъхва страх“ и пр.

С прелестно разточителство подобни сентенции са пръснати из страниците на всичките книги на критика. Те произтичат от контекста и го подчертават естествено и непринудено, без да са специално тъкмени, без напрежение, без придиричиво търсене на думите, леко и непринудено. От това статиите и портретите на критика стават приятни за четене и във века на науката притежават едно позабравено качество — увлекателността.

Най-добрите работи на Ефрем Каранфилов са излети сякаш на един дъх, в пълно вътрешно съсредоточаване. Те са литературно-критическа лирика. Емоционалната развълнуваност на автора се предава и на читателя, увлича и заразява. Носи познание и наслаждение.

Едва ли е нужно нещо повече, за да признаем подобна критика за изкуство.